

Питання скандинавістики у літературно-критичній спадщині Лесі Українки

Всебічний талант Лесі Українки був орієнтований на перспективи художнього розвитку українського народу в контексті прогресивної світової культури. В основі життєдайності творчих досягнень письменниці лежав інтернаціональний пафос, притаманний як її суспільно-громадським і світоглядним позиціям, так і літературній та критичній діяльності.

Вклад Лесі Українки як теоретика і практика процесу інтернаціоналізації українського мистецтва пролетарського періоду виразно проступає в її скандинавському доробку — органічній частці зацікавленості культурою північних народів, що посилювалася в Росії в кінці XIX ст.

«За останні 20 років, — писав Ф. Енгельс, — Норвегія пережила таке піднесення в галузі літератури, яким не може похвалитися за цей період жодна країна, крім Росії... Ці люди створюють далеко більше, ніж інші, і накладають свою печать також і на літературу інших народів...» [1, т. 37, с. 332]. Друге місце, після російської, відведене літературі північного народу, природно збуджувало інтерес до її надбань. Цим пояснюється значна поширеність скандинавських книг, виданих німецькою, російською, українською мовами в Росії 900-х років, а також спроби літературознавчо осмислити здобутки північних сусідів.

Відповідаючи на питання, чому виник широкий інтерес до північних культур, Леся Українка пояснює це, по-перше, процесом інтернаціоналізації, по-друге, проблемністю і загальнолюдською значимістю творів Ібсена і Б'єрнсона. Третя причина — те, що «тех пор, как Брандес «открыл» этих писателей для остальной Европы, слава их распространилась повсюду и, наконец, дошла до Франции, где к тому времени был уже «открыт» русский роман Тургенева, Достоевского и Толстого, благодаря группе ученых и критиков, а главным образом работе М. де Вогюэ («Le roman russe») [9, т. 8, с. 83]. Опираючись на оцінки Брандеса, Леся Українка відкриває північних письменників по-своєму, прагнучи об'єктивно представити їх творчість.

Про шляхи українсько-скандинавських зв'язків, прокладених Лесею Українкою, говорять численні факти з її життєвої і творчої біографії, які наводяться дослідниками принагідно і розрізняються без належної уваги до їх спеціального, системного вивчення з метою дослідження її неочінуваного внеску у скандинавістику, впливу на вітчизняне і європейське мистецтво XX ст., а також місця і ролі в українській філологічній історико-порівняльній школі, основи якої були закладені Л. Українкою та І. Франком.

Літературознавчі критерії Лесі Українки в її оціночних виступах, висловлюваннях, розборах, оглядових статтях, присвячених

європейським культурам, ґрунтувалися на діалектиці пізнавального і ціннісного підходів. Письменниця однією з перших піднялася на боротьбу проти поширеної на початку віку порочної філософії прагматизму, головною тезою якого — протиставлення аксіологічних категорій пізнавальним — розвінчала в драмі «Кассандра».

Об'єктом критичної мислі Лесі Українки, спрямованої на роз'яснення передових тенденцій світового мистецтва через фокус скандинавських літератур, були, насамперед, Генріх Ібсен і Б'єрнстєрне Б'єрнсон. В її статтях фігурують імена А. Стріндберга, Й. П. Якобсона, норвезької письменниці Амалії Скрам, норвезької новелістки Магдалени Терезен та ін. Навколо імен видатних скандинавських митців розгорталися цілі критичні баталії, щоразу по-іншому проставлялися акценти на особливостях їх доробку: у відповідності з тенденціями часу і рівнем ідеологічної озброєності інтерпретаторів, їх бажанням чи умінням пояснити соціально-політичні корені життя через систему взаємодій інституцій культурного ряду. На ґрунті критичного освоєння скандинавських літератур Леся Українка зустрічалася з І. Франком, Г. Плехановим, А. Луначарським, Ф. Мерінгом та ін.

Скандинавські студії Лесі Українки вилилися в декілька форм. Перша з них — принагідні, але продумані висловлювання в епістоляріях. Мініатюрна й глибока рецензія на постановку драми Ібсена «Лялькова хатка, або Нора» подана в листі до О. Кобилянської від 30.1.1900 р: «Бачила я недавно Ібсенову «Нору» тут на сцені, і — страх подумати — вона мені не сподобалась. Ся Нора таке наївне звірятко, що я надивуватись не могу, як могла вона в кінці обернутися у Frau Ibsen. Але ж таки обернулась при божій та авторовій допомозі, бо остатню сцену була такою проповідницею, що аж злість на неї брала...» [9, т. 11, с. 162]. Зразками скандинавських зацікавлень Лесі Українки є її листи до матері з викладом критики ефремівської «В поисках новой красоты», полемікою навколо поняття «символізм» і роздумами щодо причетності Ібсена та Б'єрнсона до «символістів чи декадентів». Цікаві міркування висловлені у розвідках про специфіку інтернаціональної природи творчості О. Кобилянської. На думку Лесі Українки, потрібно провести виразну антитезу німецького і французького новоромантизму, посередині між Францією і Німеччиною поставити польську літературу модерну, «виразно відрізнивши од них Кобилянську і вказавши на вплив на неї Якобсона і данців» [9, т. 12, с. 39—40].

На гіпотетичному рівні можна твердити ще про один вид «присутності» скандинавів у літературному обігу Лесі Українки — наявності в її працях своєрідних ремінісценцій, крізь призму котрих оцінюються нововведення О. Кобилянської і критикується д'Аннунціо. Так, в епілозі огляду «Два направления в новейшей итальянской литературе» йдеться про нову поему поета-аристократа («Хвалебная песнь земле, морю, небу и героям»), опубліковану вже після завершення літературознавчої праці української письменниці. В заключному акорді, написаному іронічно і тонко, засуджується ідея д'Аннунціо відволікти увагу моряків і трудівників Італії від насущних проблем оголошенням нечуваної вісті, яка по-

винна втішити і захопити всіх. «Весть эта заключается в том, что природа прекрасна и теперь, как в первый день творения, и что «великий Пан еще не умер» [9, т. 8, с. 61]. Тут безперечно аналогія, зрозуміла сучасникам Лесі Українки, які в той час зачитувалися повістю горезвісного Кнута Гамсуна «Пан». Іронія Лесі Українки спрямована, думається, проти обох митців, що мали пахил до відриву від життя простих людей: «Такая весть, — пише поетеса, — представляет интересный контраст двум экономическим статьям, помещенным в той же книге журнала, в которых «труженникам Италии» сообщаются далеко не радостные вести: едва ли эти труженники утешатся в своих новых бедствиях тем, что «великий Пан еще не умер...» [9, т. 8, с. 61].

Аналогія іншого порядку чітко простежується з характеристики ліризму і музичності обдарування О. Кобилянської в статті «Малорусские писатели на Буковине». За своєю тональністю й акцентацією на симфонічності творів, «где впечатления пейзажа и движения души сливаются в одну нераздельную гармонию», вони близька до брандесового портрету Й. Якобсона, що входив до шеститомної праці «Головні течії європейської літератури XIX ст.», яку добре знала Леся Українка.

Глибокому проникненню письменниці у доробок північних літератур відповідала ще одна форма її досліджень — системний виклад аналізу північного способу мислення, художнього трактування загальнолюдських проблем і їхніх естетичних досягнень. Цей виклад здійснено у статтях «Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской беллетристики)», «Новейшая общественная драма» та варіанти цієї ж праці «Європейська соціальна драма в кінці XIX ст., а також у новознайденій розвідці «Міхаель Крамер» (Остання драма Гергарта Гауптмана»).

У висвітленні скандинавської специфіки у статті «Новые перспективы и старые тени» Лесі Українці допомагає типологічний підхід у зіставленні норвезької, французької, німецької, англійської і російської літератур на феміністичну тему. Проблема становища жінки в класовому антагоністичному суспільстві характерна для літератур всіх європейських країн XIX ст. Обґрунтувавши наявність ідей скандинавського месіанізму в етико-естетичних пошуках представників культури, Леся Українка аналізує характер драми «Рукавичка» і роману «Нові віяння» Б'єрнсона, п'єси «Лялькова хатка, або Нора» Г. Ібсена, творів «Констанца Ринг» Амалії Скрам і «Повз прірву» М. Торезен. На основі попереднього глибокого вивчення текстового матеріалу творів Г. Брандеса, Сент-Бева, І. Тена, Ф. Брюнет'єра, М. Гюйо, Вогює та ін. Леся Українка шляхом порівняння доходить висновків: «Не только героини, но и сами авторы французских романов никогда не проявляют такой фанатической убежденности в непреложности и спасительности своих идей, на какую способны скандинавские писатели, которым совершенно не знаком страх показаться смешным, так часто парализующий энергию французов. Скандинавский писатель не всегда остановится даже перед видимым абсурдом, если только он твердо убежден в своей идее. Скандинавский

динавский ум склонен верить в панацею... У скандинавских писателей вообще фанатизм уживается с талантом, тогда как французам очень редко удается безнаказанно отрешиться от скептицизма» [9, т. 8, с. 90].

Брандес у своєму літературному портреті Б'єрнсона також вказує на фанатизм своїх земляків як характерну рису, але ціннісні орієнтації його спрямовані не проти, а на підкріплення цієї властивості: «В норвежских умах, — з пафосом писав Г. Брандес, — всегда найдется струна, дающая отзвук на идеальное в требованиях пуританства» [3, т. 1, с. 291]. Цю домітанту північного національного характеру Брандес виводив з генетичного джерела пристрасті вікінгів і пропагував його як своєрідний європейський еталон. З цією ціннісною установкою і суб'єктивізмом критика, з методологічними основами його праці не погоджувалася Леся Українка і полемізувала у статті «Європейська соціальна драма в к. XIX ст.» Хоч адресат цієї полеміки прямо не названий, але він був відомий сучасникам, що зачитувалися літературознавчими розробками Брандеса. Треба віддати належне талантові української авторки, яка з позицій революціонера-демократа витлумачила й особливості психології, й соціальні рухи націй, і суперечності життя скандинавів. «Слідом за Ібсенем, — писала вона, — кинулись у широке море до нових світів Б'єрнст'єрн, Гарборг, Стринберг і ціла плеяда північних письменників, що так часто були порівнювані до вікінгів; порівняння се досить доладне, тільки ж неповне, бо то вікінги, в убраннях протестантських пасторів, почувавши себе недавно «наверненими» християнами, з дивним поєднанням прозелітства та авантюризму, — те поєднання даремне силкувалися перейняти інші люди, що не вдалися вікінгами й не були навернені у протестантство. Єсть переказ, ніби вікінги перші відкрили колись Америку, ще задовго перед Колумбом, але — Колумб таки вдруге відкрив її, немов цілком невідомою країну, бо всі відкриття та славетні вчинки вікінгів фатально зоставались якимсь невжитком для решти людей. Так і тепер, незалежно від блискучих відкриттів нових вікінгів, Гауптман і Метерлінк подались шукати «найкоротшого шляху до Індії», один через неозорий океан психології та соціальних проблем, а другий через туманом вкрите море містики та легенди, і Гауптман відкрив у своїх «Ткачах» драму юрби, а Метерлінк у своїх «Сліпцях» драму настрою. Хоч обидва драматурги не зміли самі до кінця скористати з свого відкриття (і в сьому подібні вони до Колумба!), хоч їх наслідувачі здебільшого не талановитіші й не оригінальніші від даремно-славного Америго Веспуччі, та все-таки нова країна відкрита, а з нею вкупі й нове широке поле для праці» [9, т. 8, с. 282—283]. Як бачимо, у Лесі Українки не вузько національний погляд на психологію народів, на художні школи, а широко інтернаціональний підхід, органічно притаманний її критичній думці.

Особливий інтерес викликає поєднання гносеологічного й аксіологічного підходів в оцінках Лесею Українкою твору Б'єрнсона «Вище наших сил». Наскільки сучасні ці судження, можна перекоонатися, скориставшись порадою академіка О. Білецького завдати

«собі праці перечитати авторів, яких вона торкається перевірити її судження про них» [2, с. 487]. Дилогія норвежця викликала жорстокі суперечки в західноєвропейській критиці; в багатьох країнах цензура забороняла її постановку на сцені. Новаторський характер твору по-різному тлумачився в залежності від методологічної установки інтерпретаторів. Зі спеціальною статтею, присвяченою дилогії, виступив Мерінг, який писав: «Мы не знаем даже, что можно сравнить с драмой Бьернсона в современной драматургической литературе; она является крупным прогрессом даже в сравнении с «Ткачами», которые показывают нам только первые начатки того, что Бьернсон сумел изобразить уже в значительной более высокой исторической фазе развития» [6, т. 2, с. 285—286].

Критичне чуття Лесі Українки, як і Ф. Мерінга, було бездоганне, коли вона обрала як об'єкт пізнання й оцінки головних тенденцій розвитку європейської культури саме дилогію Б'єрнсона. Споріднює її з марксистською критикою, зокрема з роботою В. Плеханова про І. Ібсена, постановка твору у контекст світової соціальної драми віку. Показово, що Леся Українка як професійний критик і драматург органічно поєднує соціологічний, психологічний і естетичний аналізи, що мають прямий вихід в гносеологію й аксіологію. Лаконічно, але зримо виразно простеживши драматургічну ситуацію першого і другого твору, авторка статті «Новейшая общественная драма» зупиняється на новаторському змісті дилогії: «Ново прежде всего то, что она показывает борьбу рабочих с предпринимателями в полной обстановке, показывает отношение к этим двум классам остальных общественных групп, главным же образом отношение церкви» [9, т. 8, с. 249]. Далі Леся Українка характеризує всі аспекти новизни (їх вона виділяє вісім), в єдності змісту і форми, аналізуючи твір. Передусім вона підкреслила значимість діалектики художньої і життєвої правди, яка виявилася в умінні драматурга втілити поворотний момент в боротьбі двох антагоністичних класів капіталістичного суспільства, коли робітники від оборонних боїв перейшли до «наступательной борьбы людей, отчаявшихся в мирных средствах» [9, т. 8, с. 250]. Під цим кутом зору розглянуто соціальний типаж дилогії Б'єрнсона. Тут і нові типи підприємців (з виділенням домінуючого — ідеаліста, «мечтаючого о всемирной международной капиталистической монархии, независимой от всех местных государственных органов власти»), і характер серйозної філантропки, що кидається у вир суспільної боротьби, і силует свідомої фанатичної мучениці з робітничого середовища, яка «уморила себя и детей, чтобы избавить комитет стачечников от лишних забот и чтобы смертью своей подать товарищам сигнал к более деятельной борьбе» [9, т. 8, с. 250]. Соціальні цінності, пропаговані художньою практикою Б'єрнсона, Леся Українка докладно розглядає в морально-етичному аспекті. Естетичні здобутки, і зокрема в сфері форми, трактуються нею як логічний наслідок новизни змістового ряду. На думку критика, по-новому застосована саме в соціально загостреному творі форма драми настрою вдала і життєва внаслідок поєднання реалізму з символікою.

Як бачимо, висока оцінка твору «Вище наших сил» зумовлена

пізнавальним значенням зображених у творах Б'єрнсона таких сфер життя, як страйк робітників, антагонізм класів, амбівалентна роль церкви, природа анархізму як релігії відчаю, специфіка міжнародної капіталістичної монархії. Так, пильно аналізуючи їх в художньому розкритті скандінавського письменника, Леся Українка пропагувала прогресивні ідеї, поширення яких було характерним для її рідної країни. Помилки суспільної боротьби вона особливо виразно підкреслила, зупинялася і на обмеженості виведених пізнішими майстрами слова характерів їхніх героїв. Леся Українка уміло підкорила динаміку скандінавської ситуації, простежену нею з революційно-демократичних методологічних засад, завданням життя і розвитку літератури в Росії поч. ХХ в., сприяла активізації процесу інтернаціоналізації мистецтва.

У міркуваннях Лесі Українки наявні як узагальнюючі оцінки північних літератур, а в зв'язку з цим з'ясовуються проблеми методу, стилю, традицій і новаторства, так і конкретні, як, наприклад, в аналізі драматичної дилогії Б'єрнсона «Вище наших сил». Поділяючи оцінки першого і другого плану, Леся Українка як критик керувалася двома факторами: 1) прагненням проникнути в історичну і художню правду мистецтва, яке досліджувала (тобто гносеологічним підходом); 2) поставити все краще, що було у північних авторів прогресивного напрямку, на службу сучасності, підкорити естетичним завданням національного розвитку рідного народу. У зв'язку з аксіологічними питаннями, ціннісними орієнтаціями виявилися симпатії критика, пов'язані з тенденціями часу. Пізнавальний аспект оглядових статей Лесі Українки, присвячених скандінавським літературам, спрямований на розкриття їхнього національного характеру і феномену їхньої культури. Майстерність і значимість творчих надбань Лесі Українки — дослідника скандінавських літератур — актуальні для сучасної науки. Успіхи радянської скандінавістики, інтерес до якої особливо зріс в 70—80-ті роки і в 80-х роках, базуються на класичних традиціях вивчення загальних закономірностей і особливих рис культурного процесу європейської Півночі, в тому числі і на високих зразках літературознавчої школи Лесі Українки.

Список літератури: 1. *Енгельс Ф.* Лист Паулю Ернсту. — *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 37. 2. *Білецький О.* Письменник і епоха. — К., 1963. 3. *Брандес Г.* Собранные сочинения: В 6-ти т. — СПб, 1902. 4. *Неупокоева Н. Г.* История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. — М., 1976. 5. *Неустроев В. П.* Литература скандинавских стран (1870—1970). — М., 1980. 6. *Меринг Франц.* Литературно-критические статьи. — М., 1959. 7. Проблемы гуманизма в марксистско-ленинской философии / Под ред. А. Г. Мысливченко и Л. Н. Суворова — М., 1975. 8. *Тудор Степан.* Вихід слова. — У кн.: Тудор Степан. Твори: У 2-х т. К., 1962. 9. *Українка Леся.* Зібрання творів: У 12-ти т. — К., 1978.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Исследуется значение и актуальность вклада Леся Украинки в изучение культуры европейского Севера. Раскрываются пути украинско-скандинавских литературных связей, проложенные писательницей.

Стаття надійшла до редколегії 20 лютого 1981 року.